

LES ARRELS PRECRISTIANES DEL PESSEBRE DE NADAL

De la Roma antiga als nostres dies

Tot i que, a primer cop d'ull, el pessebre pot semblar un espai cent per cent cristià, creat, mercès a l'impuls de Francesc d'Assís, la mitjanit de Nadal de l'any 1223 per a la glorificació del naixement de Jesús, el cert és que aquesta mena de representacions figurades ja es donaven amb molta anterioritat. Segons En Pepe Rodríguez, en el seu llibre *Mitos y ritos de la Navidad*, els pessebres "van arrencar, més o menys, al mateix temps que l'Església Catòlica va començar a tenir el control de l'ortodòxia cristiana després del concili de Nicea (325)", car ens fa saber que en un tros de sarcòfag de la primera meitat del segle IV ja hi trobem representada l'adoració dels pastors, el bou i la mula. I en un altre fragment del mateix segle, trobat a Barcelona, hi figura una escena de l'Epifania, amb la Mare de Déu, el Nen i els Reis.

En Ramon Violant i Simorra ha recollit les dades d'aquests pessebres primitius i anteriors al segle XIII. N'hi ha constància a Arles, en un altre sarcòfag; "així com altres sobre una massa o pasta de vidre del segle VII de la col·lecció Vittori, sobre un ivori de la Trona de Ravenne i sobre d'una columna del cimbori de Sant Marc a la Provença.

"Així mateix, en un brodat de seda del Tresor del *Sancta Sanctorum* de Letran, dins una mena de medalló orlat per una garlanda de fullatge roig i groc, també apareix una graciosa escena de la Nativitat". I conclou, que a Catalunya,

“l’escena del misteri de la nit de Nadal, apareix en el nostre art medieval, esculturat en algun capitell”.

Sembla, doncs, a vista de tot plegat, que el que faria Francesc d'Assís, en sol·licitar autorització al Papa Honori III per realitzar el seu pessebre, no va ser inventar re, sinó recollir alguna mena de tradició popular o marginal i modernitzar-la amb l'exquisidesa i misticisme religiós que tant el van caracteritzar. D'aquest parer seria En Joan Amades, car ell ja considerava “el seràfic patriarca d'Assís com un notable i important impulsor de la difusió del pessebre, però no pas com el seu fundador”. Si a això hi afegim que una llegenda va escampar que la imatge de pedra del Nen Jesús es va convertir, per raó d'un miracle, en un nen viu, podem entendre encara més l'èxit de la propagació i l'arrelament d'aquella iniciativa nadalenca.

Amb tot, el que En Pepe Rodríguez no té en compte és que ja entre els romans, en aquestes mateixes dates, hi havia el costum de fer unes representacions amb els déus de la llar, que eren guarnits de verd i amb candeles a fi de recordar i evocar els avantpassats difunts. Tenint això en compte, En Joan Soler i Amigó, ha consignat amb gran encert, a la seva *Enciclopèdia de la Fantasia Popular Catalana*, que "el pessebre casolà esdevé com un santuari domèstic, mena de continuïtat dels lararis romans".

Si, doncs, els pessebres, vinguessin a ser la continuïtat de les representacions dels déus precristians, aquests, ¿només serien els dels romans? ¿No hauria quedat un pòsit religiós a la Península Ibèrica que ens permetés parlar d'aquest mateix contínuum, però a través de les divinitats ibèriques o de les seves plasmacions simbòliques? Jo crec que sí; que aquesta influència es pot resseguir, a

nivell social, en el primer teatre sagrat i, a nivell familiar, en el pessebre. I que els elements de l'un i de l'altre s'entrecreuen amb una gran facilitat.

El bou i la mula

Per posar tan sols un exemple, és ben sabut que antigament les representacions de la Patum es feien a l'interior de l'església i que constituïen un element més de la festivitat del Corpus. Ara bé: tant a la Patum com a les processons de Corpus, la Mulassa –Mula fera o Mula guita– tenia un paper especial. No sabem encara exactament què representava, però sí que es pot afirmar que era quelcom religiós. En algunes cançons i llegendes l'ase pren el lloc a la mula. Això ens ajuda entendre perquè al País Basc és l'Ase Roig qui s'apareix als qui tenen relació amb el Diable o que, arreu d'Europa, sovint aquesta divinitat precristiana pren la forma de l'ase. Per aquest motiu podem ara comprendre perquè Tertulià, a *A les Nacions*, retreia als no-cristians que "vosaltres adoreu tota mena d'ases" i que justament aquests gentils també retraguessin als seguidors de Crist que adressin un déu-ase, un déu amb cap d'ase. Amb encert ha apuntat En Louis Charbonneau-Lassay, a *El Bestiario de Cristo*, que "l'ase sembla haver-se acostat a la Persona de Jesucrist més que qualsevol altre animal domèstic".

Els antecedents més immediats d'aquesta divinitat cristiana amb cap d'ase cal veure'ls a la mitologia egípcia. Segons la Claude-Brigitte Carcenac, "sovint Seth és descrit sota l'aspecte d'un ase pèl-roig, com a Edfu, per exemple, o, fins i tot, en nombrosos papirs grecs, com un home amb cap d'ase". I per aquesta raó, la Carcenac creu que "un egipci no se sorprendria de saber que Jesús muntava un ase;

l'escena li semblaria absolutament conforme al mite osiríac". De la mateixa manera que els primers cristians no s'havien de sorprendre si trobaven el seu déu representat al costat d'una mula o d'un ase.

L'ase, doncs, en tant que ase o en forma de mula, té, alhora, un paper rellevant al pessebre, al costat del bou, llevat dels casos en què hi apareixen els dos, com en una cançó que em recorda la Teresa Clota, apresada a l'any 1949 al Col·legi de monges carmelites de Manlleu, i que fa: "El bou, la mula i l'ase/ donen escalfor a l'Infant;/ que Déu ens ompli la casa/ de l'escalfor més brillant".

Aquests animals domèstics no figuren en cap relat evangelista canònic. Mateu i Lluç són els dos únics que parlen de l'Epifania de Jesús i que en donen algun detall. El primer, esmenta l'interès d'Herodes per conèixer l'infant i descriu l'adoració d'"uns mags vinguts d'orient"; mentre el segon només anota la visita d'uns pastors. I si, per Mateu, tot té lloc en una casa, per Lluç els fets passen en una posada. Res, per tant, de cova, ni de bou, ni de mula. Però, tanmateix, i, atès que tant l'un com l'altre són les bèsties indispensables en la imatge del naixement i del futur pessebre, és evident que no poden provenir pas de la tradició judeo-catòlica, que, en cap moment, no la va ni introduir ni imposar en la seva litúrgia, sinó que formen part del llegat religiós precristià.

En aquest sentit, l'encerta En Violant i Simorra quan assegura que el bou i la mula "podrien ser reminiscències de les representacions simbòliques antigues". En conseqüència, no s'estranya que "el mateix sant Ambrós veu en l'ase la representació dels gentils" i que Gregori Nazianzé el presenti "com portant el pes de la idolatria".

Per això, sempre és un bou el que, llaurant, troba les imatges de les Maresdedéu; i justament per això el déu egipci Apis és un bou. Per això mateix, a Geòrgia, per Sant Jordi, hom sacrificava un bou i en repartia la carn entre els assistents a la cerimònia, que la menjaven quasi com si es tractés d'una comunió. No és d'estranyar, tampoc, que en la cultura ibèrica el bou fos una divinitat agrària i lunar, relacionada amb la fecunditat i que, consegüentment, la nostra tradicional escudella de Nadal hagi de contenir la carn de bou entre les seves "quatre carns" indispensables que la componen. Així mateix, com que el lloc d'aquest bou és l'interior d'una cova, es pot relacionar amb facilitat amb Beigorri, la vedella vermella que esdevé el geni guardià de les coves basques; o amb Txalgorri, el toro vermell de la mitologia èuskara, que, segons Olivier de Marliave, "acompanya [la gran divinitat femenina] Mari o la seva família en el món subterrani". El color vermell d'aquest bou guardià de les coves basques és important a fi d'establir una connexió amb el nostre bou del pessebre, perquè a Catalunya, tot i no haver-hi gairebé res escrit, el que sí que sabem –per mitjà de l'Amades– és que, mentre la mula ha de ser necessàriament negra o falba, “el bou porta unes grosses banyes i va pintat de roig pàl·lid”.

Els pastors

Un altre element essencial del pessebre són els pastors. Per les cançons de Nadal i al llarg de la literatura neotestamentària es veu una relació estretíssima entre Déu i els pastors. I el mateix Crist s'ha identificat tant amb un anyell com amb un pastor. Des d'aquesta vessant, pren un gran sentit que siguin justament els

pastors els primers de rebre la bona nova del naixement del nou déu i els primers a adorar-lo. Així ens és descrit en Lluc i així s'escenifica en alguns autosacramentals i també al pessebre, a l'Anunciata: és una revelació nocturna que s'adiu perfectament amb d'altres celebracions rituals o d'iniciació precristianes que duraven fins a l'alba, entre les quals hi ha la famosa "Missa del Gall" o les juntes de bruixes.

Doncs, bé: En José Miguel de Barandiaran, al seu *Diccionario de Mitología Vasca*, ens apunta que el principal déu èuskar, Basajaun, "és el geni protector dels ramats" i vetlla cada nit el bon son dels pastors. Sense menystenir, alhora, que la Nit de Nadal és també anomenada la Nit de les Bruixes. I per això mateix, l'Amades hi insistia: "La intensa intervenció dels pastors en el pessebre i l'ambient de musicalitat que l'envaeix no són pas casuals ni arbitraris, i lògicament han d'obeir a un origen molt anterior al pessebre i a ben segur aliè al sagrat Misteri del naixement del Messias".

La filosa

Evidentment, al pessebre no hi pot mancar la filosa. L'Amades és categòric, puix ens diu que "no es comprendria un pessebre popular sense dona que fila". Ultra el fet que Penèlope es va passar la vida filant, esperant que Ulisses tornés i que el principal personatge del món mític mallorquí és "la Balanguera" (que "fila que fila sa filosa"), també Mari, la gran deessa basca, és representada filant a l'entrada d'algunes coves.

Ara, no se'm fa estrany que Penèlope descosís de nit el que cosia de dia, ni que la seva obra tèxtil fos una mortalla: cosa que ens la mostra com un ésser realcionat amb la mort i el més enllà, sobretot si tenim també present que l'Odissea té entrelligats fragments de rituals d'iniciació. Des d'aquest vessant, tampoc no és gratuït que la companya d'Ulisses en el seu periple sigui Atena, de qui En Pierre Grimal ens diu que "en el seu caràcter de deessa de l'activitat intel·ligent, protegeix les filadores, teixidores i brodadores". Per la qual cosa, la seva estàtua, el *Pal·ladi*, en descendir miraculosament del cel, du a la mà esquerra "una filosa i un fus". Congruentment, i per això mateix, en un intent d'aproximar la religió primitiva amb la que estava naixent, hom ha elaborat, en les cançons populars de Nadal, que també "La Mare de Déu/ quan era xiqueta/ anava a costura// [...]. Filava finet/ i teixia beta,/ cosia vestits/ per 'nâ endreçadeta.// En un coixinet/ hi feia puntetes;/ el coixí era d'or,/ les puntes de seda". I amb la mateixa naturalitat ens és descrita cosint en algunes representacions teatrals d'*Els Pastorets*, en el moment de l'Anunciació, com així s'esdevenia alhora en la predita cançó, en què Maria, tot cosint, "feia oració/ agenolladeta/ estant retirada/ dins una cambreta.// L'àngel hi va entrar/ per la finestreta".

En aquest caient, no és d'estranyar que les xanes asturianes –una barreja de fada i dona d'aigua– també "filen en filoses d'or", segons reporta En Constantino Cabal a la seva *Mitología Ibérica*. O que la gran fada Melusina sigui també una teixidora. Per En Claude Gignebert la relació de la filosa amb personatges mitològics serien els trets "d'una religió que treia del gest quotidià de la filosa la certesa d'un lligam amb el més enllà".

Però no només fent anar Maria a costura, el cristianisme intentava apropar-la a Mari: el fet mateix que se l'adori en una cova és un dels senyals més reveladors del que vinc exposant, per tal com Mari també era venerada a les coves. Els bascos de molts pobles hi anaven en processó i li portaven regals. Si ens hi fixem bé, el nostre pessebre tradicional també imita una processó, on tota mena de gents, seguint un camí, porta regals fins a una cova. I, així com Mari, segons En Marliave, "posseeix el domini del Cel", Maria és també "la reina dels Cels".

El caganer

Finalment, hom ha remarcat que “la figura més popular del pessebre català” és el caganer. Per l’Amades, “aquesta figura era obligada”. D’entrada, doncs, sobta que quelcom relacionat amb la merda pugui tenir cabuda dintre d’una representació que pretén reivindicar la puresa del Nadal i del naixement de Crist. Com era previsible, les figures i elements iconogràfics de caire escatològic es troben en les més diverses cultures i mitologies. Tal com han indicat En Jordi Arruga i En Josep Mañà, al seu preciosíssim llibre, *El Caganer*, "entre els personatges més antics d’aquesta iconografia hi ha unes estàtues egípcies de bronze que reproduïxen divinitats, les quals són possiblement caganers". En John Gregory Bourke, al llibre *Escatología y civilización*, ens innova que els romans i els egipcis “crearen algunes divinitats dels excrements”. I assegura que “el Pet era una divinitat dels antics egipcis, la personificació d’una funció natural, i era representat com un nen arrupit que semblava que feia un esforç”.

Pel que fa als vincles entre la defecació i alguna forma de religiositat, tenim –tal com ens advera En Pepe Rodríguez– que al cadirat de la catedral de Ciudad Rodrigo, a Salamanca, hi ha un caganer, i un altre amb barretina és representat en una gàrgola del portal de Sant Iu de la Seu de Barcelona. A mi em sembla evident que antigament hi havia una relació entre la defecació i una forma de l'espiritualitat. Ens hi apropiaria moltíssim el fet que En Bourke ens descrigui algunes cerimònies d'iniciació arcaiques en què hi intervenen ofrenes d'excrements o esperits relacionats amb dejeccions. El significat d'aquest vincle, avui dia, és totalment velat, però jo crec que s'hauria d'intuir amb la neteja fecal que produeixen certs enteògens quan s'ingereixen a fi de provocar visions místiques. L'antropòleg Josep M. Fericgla explica al seu llibre *Els jívaros, caçadors de somnis*, que així li esdevingué en prendre l'aiahuasca entre les indis shuar, poc abans que la seva consciència fos alterada.

Fins i tot, podem trobar en el nostre rondallari, una certa relació entre la visió, la merda i la sacralitat. La qual cosa ha fet dir a En Joan Soler que “hi ha una sorprenent relació entre els excrements i l’or”. Però l’or, des de l’antic Egipte fins fa molt poc, és l’element sagrat per excel·lència. Ara, a vista de tot plegat, es pot dir que el caganer, posat a sota el pont –del trànsit místic– o al costat del portal del naixement, podria venir a ser una mena d'indicador de la proximitat de la revelació divina.

Jordi Bilbeny